

האמנם דיאלוג מעצב זהות? תהליכי חקירת זהות במפגשי הידברות בין דתיים וחילונים ליפז שמוע-ניר

מחקר זה בוחן תהליכים של חקירת זהות בקרב משתתפים בסדנאות להידברות בין דתיים וחילונים, ומציג תהליכים אוניברסליים בנושא זהות בהקשר של השיח הישראלי-יהודי במדינת ישראל. ניתוח עבודות הסיכום שכתבו משתתפים בסוף סדנה כזאת מעלה כי על מנת שהמפגש הקבוצתי יאפשר למשתתפים לחקור את זהותם צריכים להתקיים ארבעה תנאים משמעותיים: 1. אווירה קבוצתית משוחררת ונעימה; 2. הטרוגניות קבוצתית; 3. תמיכה חיצונית (משפחתית או חברתית), מעבר לגבולות הקבוצה; 4. חשיפה לתכנים דתיים ורוחניים שיגבירו סקרנות ויאפשרו התבוננות פנימית. בסדנה נחשפו המשתתפים למורכבות של זהותם באמצעות דיאלוג שהתקיים בשתי רמות - עם העצמי שלהם ועם ה"אחר", בעת ובעונה אחת. עם זאת נמצאה מגמה סותרת, לפיה בד בבד עם השיח הרפלקטיבי שתרם להבניית הזהות, הניב המפגש הקבוצתי גם תהליך מנוגד שנראה כמטשטש זהות.

מילות מפתח: חקירת זהות, דיאלוג, קונפליקט בין-קבוצתי, סדנאות, דת.

ד"ר ליפז שמוע-ניר, PhD בפסיכולוגיה חברתית-ארגונית, היא פסיכולוגית ומנחת קבוצות, ומרצה בחוג למדעי ההתנהגות במכללה האקדמית צפת. תחומי מחקר: דיאלוג בין-קבוצתי ומפגשים בין-תרבותיים, וההשפעה של תהליכי קשב על עמדות חברתיות והיבטים אישיים וחברתיים של אלימות נהגים ותאונות דרכים, וההטרמה של מושגי דת לעמדות והיבטים אלה.

כישופים

היום אני גבֵּעה,
מִחַר אָני יָם,
כָּל יום אָני תּוֹעָה
כְּבָאָר שֶׁל מְרִים,
כָּל יום אָני בּוֹעָה
אוֹבֶרֶת בְּנִקְיָים.

דליה רביקוביץ'

מבוא

מפגשים בין דתיים וחילונים במדינת ישראל הם עניין שבשגרה, אולם כוחם של מפגשים אקראיים לחולל השפעות חיוביות ארוכות טווח הוא מוגבל (עציוני-הלוי, 2000), היות שהשסע בין הקבוצות הוא עמוק ומורכב (כהן וזיסר, תשס"ג). בישראל מתקיימים מפגשי דתיים-חילונים יזומים מסוגים שונים: מפגשי לימוד במסגרת בתי מדרש לחילונים ולדתיים החותרים להשגת היכרות מעמיקה עם "ארון הספרים היהודי" מתוך ראייה פלורליסטית (יונה וגורמן, 2004); מפגשים בעלי אופי חברתי (למשל המפגשים המתקיימים בעידודן של תנועת "צו פיוס" ועמותת "בסוד שיח"), השואפים לקדם את ההידברות בין דתיים וחילונים; ובתי הספר המשותפים לדתיים וחילונים. עם זאת, מעטים המחקרים שבדקו מפגשים אלה, ותוצאותיהם מעידות כי התרומה של סדנאות ההידברות לשיפור היחסים בין דתיים וחילונים חלקית בלבד (קדם, 1990), והשפעתם של המפגשים הלימודיים על עמדות המשתתפים מוגבלת (שטיימן, שגיא, פנייבסקי, וצברי, 2009). אחד התחומים שנחקרו פחות מכול הוא מידת ההשפעה של מפגשי דיאלוג על זהות המשתתפים (שמועניר והלינגר, 2015). מאמר זה ינסה אפוא להציע מענה כלשהו לחסר שנוצר, ויבחן תהליכים של חקירת זהות בקרב סטודנטים שהשתתפו בתכנית להידברות בין סטודנטים דתיים וחילונים. מטרת המחקר היא לבחון האם הדיאלוג שהתקיים בסדנאות ההידברות איפשר למשתתפים לחקור את זהותם ולעצב מחדש את תפיסותיהם וזהויותיהם, ואיזה ביטוי קיבלו בסדנאות תהליכים אלה של הבניית זהות.

תכנית ההידברות באוניברסיטת בר-אילן הוקמה כחלק ממגמה חברתית של הקמת מסגרות להפגשה בין דתיים וחילונים לצורך מיתון השסע בין הקבוצות שהחריף לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין, בשנת 1995. מפגשים אלה, שבתחילה נתפסו כטבעיים ופשוטים, הפכו במהלך הזמן למורכבים ולא מובנים מאליהם, ודומה כי הסיבה לכך נעוצה בשני גורמים עיקריים. ראשית, ההבחנה הדיכוטומית בין חילונים ודתיים מאפיינת בעיקר את תפיסת העולם של האליטות של המחנות השונים, ואת אמצעי התקשורת (הלינגר, בדפוס), אך אינה משקפת

את המציאות המורכבת. הסיבה לכך היא שחלק גדול מהחברה הישראלית אינו שייך לקטגוריה מובהקת של חילוני או דתי, כיוון שהוא משלב בין יסודות דתיים וחילוניים בעולמו, ובטקסים שהוא מקיים, כמו למשל חגיגת חג הפסח או קיום טקס ברית המילה. בדומה, חלק מהדתיים, בעיקר בני המחנה הציוני הדתי, מפנימים חלק מהנורמות ותרבות הפנאי החילונית, גם אם אלו מנוגדות להלכה, והולכים למשל לקולנוע או למופעי בידור (שם). שנית, השסע בין דתיים וחילונים קשור לקשת רחבה של סוגיות הנוגעות לאופי המדינה ולאורחות החיים של אזרחיה, כמו למשל השאלה של גיוס חרדים לצבא; מאבקים סביב חוקים שנתפסים אצל רבים כ"כפייה דתית", כמו אי הכרה של הממסד הרבני בנישואים אזרחיים; היעדר תחבורה ציבורית בשבת ברוב האזורים היהודים; סגירת מרכולים בשבת ועוד.

המודל היישומי של מפגשי ההידברות מתבסס במידה רבה על תיאוריית המגע המתוארת בספרות (Allport, 1954; Amir, 1969), וחותר לדיאלוג מעמיק בסוגיות הנוגעות ליחסים בין דתיים וחילונים בישראל, הן ברמה האישית והן ברמה החברתית-פוליטית. מודל זה, המשלב עיסוק בתוכן לצד עבודה על תהליך, התגבש במשך כ-13 שנים, מתוך הניסיון שהצטבר בהנחיה של קבוצות הידברות, ובחיפוש הדרך ההולמת לגבש תהליך חברתי דינמי שישלב מטרות אקדמיות. מתוך תהליכים שזוהו ב"שטח", בקרב סטודנטים שהשתתפו בתכנית לאורך השנים, עלה הצורך לבחון לעומק את מידת האפקטיביות של הסדנאות, ולשאל האם יש למפגשים השפעה חיובית. ואכן, סקר שבחן את העמדות של כלל משתתפי התכנית במהלך השנים 2008-2010 העלה כי הסדנאות תורמות להיכרות הדדית ולקירוב הלבבות בין הקבוצות (שמוע-ניר והלינגר, 2015). עם זאת, תהליכים אלה נמדדו בקטגוריות כמותיות, ולא נחקרו בצורה ממצה. לא הובהר אם במהלך המפגשים חל שינוי בתפיסות של המשתתפים או בהבניית הזהות שלהם. לפיכך, השאלה שתעמוד בבסיס מאמר זה היא כיצד משפיע התהליך הקבוצתי המתקיים בסדנאות ההידברות על המשתתפים, ואיך משתקפות התובנות שהם משיגים בו בעבודות הסיכום שהם מגישים בסיום הקורס.

מהי זהות?

מקובל להמשיג זהות (identity) במונחים המתארים את ה"עצמי" (self) או ה"אני" של הפרט (Erikson, 1963; 1968). זהות הפרט מוגדרת באמצעות השאלות "מי אני?" או "מה אני?", באמצעות התשובות השונות שאנשים שונים משיבים עליהן, וכן באמצעות המשמעויות המיוחסות להן על ידי אחרים (Beijaard, 1995). התהליך של גיבוש זהות הוא המטלה ההתפתחותית העיקרית בגיל ההתבגרות, אך הוא נמשך לאורך כל החיים ונתון להשפעות חברתיות (Erikson, 1963; 1968). לפיכך, אף על פי שהגדרת הזהות העצמית יכולה לנבוע מהאופן שבו פרטים מסוימים תופסים

את עצמם בהקשר מסוים וברגע נתון (Beijaard, Meijer & Verloop, 2004), ההתפתחות של העצמי היא תהליך מתמשך של יחסי גומלין בין הפרטים והסביבה, ומכאן שייתכנו שינויים בזהות במהלך החיים. על פי מרסיה, התפתחות זאת מתרחשת על בסיס שני ממדים עיקריים: חקירה והתחייבות. בתחילה מתקיימים חיפוש ובחינת אלטרנטיבות, ורק בסוף, לאחר חקירה ממושכת, מושגת הזהות המתאימה (Marcia, 1980). חקירת הזהות מתרחשת לרוב בתקופת "הבגרות המתהווה", בגילים 18-25 (Arnett, 2002; 2006), ובה נבחנת השקפת העולם של הפרט ונשאלות שאלות כלליות על מהות החיים, ושאלות ספציפיות על ערכים ואמונות דתיות. בנוסף, תהליך זה מתאפיין בבחינה של ההשקפות האישיות, בשאלה אם הן דומות להשקפות ההורים או שונות מהן (Arnett, 2006), ובחשיבה על מערכת האמונות ושאלות דתיות, גם כאשר הפרט איננו מעורב במסגרת דתית (Arnett & Jensen, 2002).

ואולם, ממצאים מחקרניים מעלים כי רק כשליש מהבוגרים הצעירים עוסקים בחקירת הזהות האידיאולוגית שלהם, ותהליך חקירה זה נמשך בשנות העשרים המאוחרות (Cote, 2006). במקרים מסוימים מתקיים גיבוש זהות בטרם עת (Branch, Tayal & Triplett, 2000) או חל תהליך של טשטוש זהות (Erikson, 1963; 1968). בנוסף, החוקרות סייד ומקליאן העלו לאחורונה את הטענה שאין טעם רב לעסוק בתהליכים תלויי גיל של התפתחות הזהות, ולחקור מתי הזהות מתפתחת או כיצד היא מתפתחת בגיל מסוים, ומוטב להתמקד בזיקה שבין אופי התהליך ההתפתחותי לבין העיתוי שבו חלה ההתפתחות. פעמים רבות הגיל איננו המרכיב העיקרי הקובע את עיתוי ההתפתחות, ולכן ראוי להתמקד דווקא בתהליכים ההתפתחותיים שמתרחשים במקביל לו. לדעתן, כיוון שהמחקר בנושא התפתחות האישיות התמקד עד כה בתהליכים של חיפוש ומחויבות, לא ניתן משקל מספיק לתחומים (domains) של הזהות שבהם באים תהליכים אלה לידי ביטוי. התמקדות בתכנים אלה עשויה לתרום רבות להבנה של תהליכי זהות (Syed & Mclean, 2015).

התהליך של גיבוש הזהות מבטא שני צרכים אנושיים מנוגדים: הצורך להשתייך לקבוצה, והצורך לשמור על ייחודיות אישית (Brewer, 1991). למעשה, כל תפיסה או הבנה של ה"עצמי" קשורה לסביבה התרבותית של האדם, למאפייניה ולערכיה (Bruner, 1990). לדעת ליטבק-הירש וצ'ייטין, תפיסת הזהות נוגעת ביחס שבין העצמי וה"אחר", ונמצאת על הרצף בין שלושה מצבי זהות: א. זהות מונוליתית - תפיסה שלילית של האחר, המתקשה להכיל ניגודים בתפיסת העצמי והאחר; ב. מרחב ביניים - הכולל ממדים של אמביוולנטיות, דואליות, ויכולת להכיר בסתירות בזהות על אף הקושי להכילן; ג. זהות מורכבת - שיש לה יכולת קוהרנטית לבטא סימני שאלה ולהתמודד עם עמימות וחוסר ודאות (ליטבק-הירש וצ'ייטין, 2010). על פי תיאוריית הזהות החברתית של טג'פל וטרנר, ההגדרה העצמית של פרטים תלויה בהשתייכותם לקבוצתית,

ויכולה להגיע למיצויה רק לנוכח אחרים, דרך השייכות הקבוצתית (Tajfel & Turner, 1986) והשוואה לקבוצת החוץ (Festinger, 1954). אם כן, התהליך של גיבוש הזהות הוא למעשה תהליך של אימות זהות, שבמהלכו בוחנים הפרטים את מידת ההתאמה בין הדרך שבה הם תופסים את זהותם לבין המוסכמות החברתיות המשתנות באשר לזהות המקובלת בתפקיד או בקבוצה (Burke, 2004). תהליך זה של בחינת הזהות יכול להימשך שנים רבות, שבמהלכן יכולים הבוגרים הצעירים לשוב ולבחון אפשרויות חדשות ואף לעצב מחדש תכונות אופי (Cote, 2000). אפשר אפוא לטעון שלא זו בלבד שמדובר בתהליך שאינו בהכרח תלוי גיל, אלא שבהקשרים מסוימים, בחיי הבוגרים הצעירים מתקיימים תהליכים חברתיים המאיצים את חקירת הזהות, ולפיכך ראוי לחקור הזדמנויות אלה.

הבניית זהות בתהליכים דיאלוגיים

מנקודת מבט פילוסופית, דיאלוג נתפס כשיח הדדי בעל תפקידים שונים, ומתוך כך כבעל השפעות שונות על זהות האדם. לדעת אפלטון, דיאלוג הוא אמצעי לחקור את האמת, מתוך חיפוש דרך שמטרתו למצוא הסבר מעמיק למושגים ולרעיונות (גליקר, 1985). מרטין בובר לעומתו סבר כי הדיאלוג נועד לממש את הווייתו הקיומית של האדם ואת יכולתו ליצור יחסי גומלין ממשיים עם האחר (Buber, 1958). ואולם ההתמודדות עם שאלת הזהות דרך הפרספקטיבה הפילוסופית מטשטשת את בעיית הזהות, ואינה מביאה בחשבון את העובדה שהפרט מכונן באופן אקטיבי את זהותו ופועל לפרש אותה (שגיא, 2006). לאור התפיסה כי האדם מעצב את זהותו בתוך תהליכים חברתיים, רואה הגישה הפוסטמודרנית בזהות של הפרט מעין "טקסט" ההולך ונבנה, וממשיך להיבנות בכל מפגש או אינטראקציה חברתית. למעשה, כל מפגש עם האחר הוא ביטוי חדש ואחר של העצמי האנושי, ועם הזמן נאספים כל ביטויי העצמי האלו ומתחברים ליצירת מרקם של ריבוי טקסטים המתאחדים לכלל זהות כוללת שגרגן מכנה בשם "אישיות הקולאז'" (Gergen, 1997; 1991). לכן אין זה מן הנמנע להניח כי מפגשי דיאלוג עשויים להוות יסוד מכונן של התפתחות הזהות והבנייתה (חבלין, 2009).

על פי המודל של טג'פל וטרנר, תהליכים מכונני זהות משמעותיים מתרחשים גם במפגשים בין קבוצות הנמצאות בקונפליקט (Tajfel & Turner, 1986). לטענתם, הזהות הקבוצתית מהווה מרכיב מרכזי בזהות האישית של כל אדם, ועל כן במפגשים כאלה אין לנסות לטשטש את הזהויות הקבוצתיות של החברים, וגם לא את הקונפליקט השורר ביניהם. להפך, יש להדגיש את הזהות החברתית-קבוצתית, ואף לדאוג שחברי הקבוצות השונות ייתפסו כמייצגים של הקבוצה כולה. על פי תיאוריה זו חשוב להקפיד לקיים שוויון

במעמד הקבוצות במפגש, ולשמור על שוויון גם בזהות החברתית, כי ההנחה היא שניתן להפחית שנאה ודעות קדומות רק כאשר המשתתף מרגיש שהוא משתייך לקבוצה בעלת ערך. עוד קובעת התיאוריה כי יש להעמיד את הקונפליקט לדיון, ולנסות להתמודד איתו, תוך הגברת המודעות לתלות ההדדית בין הקבוצות, ולחשיבות של שיתוף הפעולה לצורך פתרון הקונפליקט. דוגמא לניסיון ליישם גישה זאת אפשר למצוא במפגשים היוזמים בין ערבים ויהודים שהתקיימו בישראל במשך כשני עשורים בנוה שלום. מפתחי המודל שאפו לקיים מפגש בין שתי זהויות לאומיות במטרה להרחיב את רמת המודעות של המשתתפים לקונפליקט, ולאפשר להם לחקור ולהבנות את זהותם העצמית באמצעות המפגש עם "האחר" (להרחבה ראו חלבי, 2000). אולם בפועל נתפסו המשתתפים היהודים והערבים בעיקר כנציגי הזהויות הקבוצתיות שלהם, ובסיכומו של דבר לא הוצגו ממצאים רבים שהצביעו על כך שהמהלך השפיע על הבניית הזהות האישית או שינה אותה. מחקרים נוספים שבחנו מפגשים בין קבוצות לא הציגו התייחסות מפורטת מספיק למורכבות של התהליך (Pettigrew & Tropp, 2006), ולאופן שבו הוא מושפע מרכיבים כמו הזהות האישית והחברתית של המשתתפים.

הממצאים המועטים שנאספו על תהליכי הזהות שעברו משתתפים בסדנאות דיאלוג בין דתיים וחילונים לימדו כי למפגשים היתה השפעה חלקית על תפיסת הזהות של המשתתפים. מחד, המשתתפים (בעיקר הדתיים והמסורתיים שביניהם) ציינו כי שאבו מהדיונים בסדנאות עידוד לחקור את זהותם, ומאידך לא נמצאו שינויים משמעותיים בתפיסות הזהות שלהם בעקבות המפגשים (שמועניר והלינגר, 2015). אם כן, הסוגיה של הבניית הזהות בתהליכי הדיאלוג נותרה עמומה. לפיכך, מחקר זה יתמקד בהבנת ההשפעה של מפגש דיאלוג על זהות המשתתפים, ובייחוד על השקפות העולם שלהם, הקשורות לזיקה שבין זהותם האישית והדתית.

מטרות המחקר והשאלות שנבחנו

תהליכי הזהות של המשתתפים בסדנאות ההדברות נבחנו באמצעות ניתוח עבודות הסיכום שהגישו בסוף הקורס. עבודות הסיכום הכילו נרטיבים שהציגו המשתתפים וכן תשובות למספר שאלות פתוחות על חוויית ההשתתפות בקורס. ניתוח הטקסטים התייחס לשלוש שאלות המחקר הבאות:

1. מה היתה חוויית ההשתתפות בסדנה שעלתה מתיאורי המשתתפים? אילו היבטים נתפסו על-ידיהם כתומכים בתהליך ומקדמים אותו?

2. איזה תנאים (שנוצרו בקבוצה ובתהליך הקבוצתי) נתפסו בעיני המשתתפים כמובילים לחקירת זהות?
3. כיצד תיארו המשתתפים את תהליך חקירת הזהות, והאם תיאורם מצביע על שינוי תפיסתי או תהליך של הבניית זהות?

ניתוח הטקסטים העלה כי המשתתפים עשו בסיפוריהם מספר שימושים, למטרות שונות: הם הציגו את המטרה שלשמה הגיעו לקורס, הסבירו את התנהגותם במהלך הקורס, ותיארו כיצד פתרו בקבוצה קונפליקטים אישיים, בין-אישיים וקבוצתיים.

שיטת המחקר

מדגם

המחקר כלל 114 סטודנטים וסטודנטיות, תלמידים לתואר ראשון, אשר השתתפו בתכנית באופן וולונטרי במהלך סמסטר ב' תש"ע (בתכנית השתתפו 118 סטודנטים, אולם 2 סטודנטים לא הגישו עבודת סיכום ו-2 לא נתנו את הסכמתם להשתתף במחקר). המשתתפים היו כולם ילידי ישראל, מתוכם 62% (70N=) נשים ו-38% (44N=) גברים. טווח הגילים של המשתתפים נע בין 18 ל-45 (M=23, SD=4.5). מבחינת הגדרת הזיקה לדת: 35% (41N=) הגדירו עצמם כדתיים, 48% (54N=) הגדירו עצמם כחילונים ו-17% (19N=) הגדירו עצמם כמסורתיים.

הליך

במחקר זה נעשה שימוש בניתוח תוכן איכותני של עבודות הסיכום שהגישו הסטודנטים בסוף הקורס, שבהן התבקשו לתאר את החוויה שעברו במהלך הקורס. עבודות הסיכום נכתבו על-ידי הסטודנטים כחלק מחובת ההשתתפות בקורס. העבודות נכתבו באופן אישי ועצמאי והוגשו כחודש עד חודש וחצי לאחר סיום הסמסטר. לצורך עריכת המחקר הנוכחי שלחנו לכל הסטודנטים הודעה על כוונתנו לעשות שימוש בעבודתם לצורכי מחקר, והם התבקשו להודיע אם הם מתנגדים שנעשה שימוש בטקסטים שלהם. הסטודנטים הסכימו להשתתף במחקר לאחר שהובהר להם כי תכני עבודותיהם יישמרו בסודיות, ואי הסכמה להשתתף במחקר לא תפגע בהם בשום צורה.

תיאור התכנית

קורס ההידברות נמשך סמסטר אחד, וכולל 13-14 מפגשים שבועיים, שכל אחד מהם אורך 4 שעות אקדמיות. זהו קורס בחירה המוצע לכלל הסטודנטים באוניברסיטה, בכל תכניות

הלימודים. כל מועמד עובר ריאיון קבלה, וכ-85% מהפונים מתקבלים לתכנית. בכל קבוצה משתתפים 18-23 סטודנטים. בעת הרכבת הקבוצות מושקע מאמץ רב בניסיון לבנות קבוצות הטרוגניות שכוללות סטודנטים יהודים משלושה זרמים: דתיים, מסורתיים וחילונים (לסטודנטים הערבים באוניברסיטה מוצע קורס הידברות בין יהודים לערבים). הקריטריונים לקבלה שנבדקים בריאיון הם רמת המוטיבציה של המועמד, יכולתו לקחת חלק בדינמיקה קבוצתית, ורמת המעורבות שלו בסוגיות הקשורות ליחסים בין דתיים וחילונים. הקורס מורכב מסדנאות בנושאים שיפורטו להלן, כאשר לכל נושא מוקדשת סדנה אחת. הנושאים מחולקים לשלושה נדבכי תוכן: (1) המפגשים הראשונים מוקדשים להיכרות בין המשתתפים ולגיבוש קבוצתי, ובהם נידונות הסוגיות הבאות: סטריאוטיפים, סובלנות ופלורליזם ויחסים עם האחר. בסיום חלק זה משתתפים הסטודנטים בשבת עיון, אירוע משותף לכל קבוצות ההידברות. בשבת זו מתקיימות פעילויות קבוצתיות ומשותפות לכלל התכנית, החל משישי בבוקר ועד מוצאי שבת. פעילויות אלה כוללות הרצאות, סדנאות, פעילויות גיבוש בהנחיית סטודנטים, ארוחות משותפות, ותפילות - למי שמעוניין. חשוב לציין שהפעילות המשותפת לא כוללת חילול שבת, אך בשעות הפנאי מוזמן כל סטודנט לנהוג על פי אמונתו ודרכו. שבת העיון היא שיאו של תהליך ההיכרות והגיבוש; (2) חלקו האמצעי של הקורס מוקדש לעיסוק בזהות היהודית-ישראלית וביחסי דת ומדינה, יהדות ודמוקרטיה. בחלק זה עוברים המשתתפים, נוסף על המפגשים בכיתה, סיור היכרות עם העולם החרדי, שאינו מוכר מספיק לרובם (גם לא למשתתפים הדתיים-לאומיים) וערב עיון בנושא יהדות כתרבות. בערב זה דנים המשתתפים בתכנים ערכיים של זהות יהודית חילונית, שאינם מקבלים ביטוי מספיק בתרבות הכללית בישראל; (3) בשליש האחרון של הסמסטר עוברים המשתתפים סדנאות בנושאים בעלי חשיבות אישית וציבורית, כמו מוסר מלחמה, זוגיות ואהבה, מעמד האשה וחינוך.

ממצאים

בפרק זה יוצגו ממצאי הניתוח באופן הבא: בשלב הראשון יוצגו חוויות ההשתתפות והסיבות להצטרפות לתכנית כפי שתוארו בידי הסטודנטים. תיאור מרכיבי החוויה יכול לדעות, עמדות ורגשות שהמשתתפים תיארו. לאחר מכן יוצגו המאפיינים שהמשתתפים ציינו כמקדמים הצגה ועיבוד של תכנים חדשים בכלל, ושינויים בזהות בפרט. בבואנו לחקור את סיפור חייהם של הסטודנטים שהשתתפו בסדנאות ההידברות התמודדו עם ההתלבטות השכיחה, האם לקבל את הנרטיב כפי שזה הוצג בפנינו או שמא עלינו לחפש את הסיפור החבוי בתוך הסיפור (Josselson, 2004). בסופו של דבר החלטנו לאמץ את גישתו של בר-און, ובמקום לבחור באחד או בשני, לבצע את שניהם: לתת מרחב לשפה הסובייקטיבית של המשתתפים, ובמקביל לחפש את

הסיפור הסמוי שעשוי להסתתר בתוך הדברים (בר־און, 2006).

המניעים להצטרפות לסדנאות וחויית ההשתתפות בהן

מהממצאים עולה כי כמחצית מהמשתתפים נרשמו לתכנית בעקבות סיפור חיים או סיפור משפחתי אשר הכשיר את הקרקע לקראת השיח בסדנאות. מיכל כתבה למשל:

הסיבה שנמשכתי לפרויקט הזה היא כי התחנכתי בבית חילוני עם נטייה למסורת, ולמדתי בבית ספר תל"י [תגבור לימודי יהדות], ואני עדיין מרגישה צורך בחיפוש עצמי, לגבש את הזהות שלי וכן להבין מהן האפשרויות העומדות בפני בהמשך החיים.

דבריו של חגי חיזקו רעיון זה והוסיפו מניע נוסף, של סקרנות:

הילדות שעברתי מקלה עלי, לדעתי, לקבל את השונה, למרות שהייתי בצד המיעוט [הדתי] בילדותי. בעיני, החילונים בשכונה היו שונים, ולמרות זאת תמיד שיחקנו ביחד וללא שום בעיה, למעט בשבתות בהן לא הייתי משחק איתם או מבקר בכתיהם בגלל העניין של חילול שבת. מעניין שלמרות שידעתי שאסור לי היה בי קול קטן פנימי שכביכול דחף אותי לברר, למה אנחנו לא יכולים לעשות מה שהם עושים בשבת? מה הם עושים שכל־כך נורא? בעצם, במה אנחנו שונים? כרבע מהמשתתפים הציגו בנוסף גם מצב פסיכולוגי וצורך אישי לבחון תפיסות אישיות. רן כתב למשל:

באיזשהו מקום אני חושב שגם היה לי בחיים מעין "חסך" בהידברות. משהו בי רצה גם קצת לפתוח דברים אישיים ולהיכנס לעומק של הנשמה שלי.

ושרון כתבה:

נכנסתי אל תכנית ההידברות בעיקר כדי "לעשות לעצמי קצת סדר בראש". אני מגיעה אחרי שנים רבות של שמירה על מסורת, לאחר מכן היו לי כמה שנים של כפירה מוחלטת, וכרגע אני נמצאת במצב של אי־ודאות. לכן החלטתי להצטרף לתכנית, כי אולי זה יהיה המקום הנכון והזמן המתאים לנבור בעצמי ולשאול שאלות, ואולי לקבל תשובות על שאלות שנשארו פתוחות.

אפשר שבשל כך מרבית המשתתפים (מעל 90%) ציינו כי עברו בסדנאות תהליך מהותי. סיון כתב:

ההשתתפות בתכנית ההידברות היתה חוויה משמעותית, מהנה ומעשירה ביותר עבורי, מכל הבחינות, הבחינה החברתית, וגם האקדמית והאישית. יש לקורס הזה ערך מוסף שאין לקורסים אחרים שלמדתי.

המשתתפים תיארו דיאלוג אותנטי ואינטימי שאיפשר היכרות אישית בין המשתתפים, ושיח פתוח ומכבד. בנוסף הביעו המשתתפים שביעות רצון מכך שחשו אקטיביים. את חוויית ההשתתפות בסדנאות סיכם תומר כך:

מבחינתי תכנית ההידברות השיגה את מטרתה. אין אף קורס כזה באוניברסיטה, שמעודדים אותך להשתתף בחופשיות. זו הפעם הראשונה שבה העזתי לשאול שאלות שלא הייתי מעז לשאול ביום-יום, ועניתי על שאלות שנשאלו מן הצד השני. אני לא אומר שלא שפטו אותי, היו פעמים שנדרשתי להגן על האמת שלי, בייחוד כשהיו אנשים שחשבו אחרת ממני, אבל תמיד ניתנה לי ההזדמנות ההוגנת לענות ולהביע את דעתי. ותמיד היה מי שהקשיב לה בעניין רב. לכן מבחינתי התכנית הזאת היא בעלת ערך מוסף ללימודי באוניברסיטה בגלל שהיא שונה משאר הקורסים, ואני משוכנע שתמיד אזכור שלקחתי בה חלק, גם בעוד מספר שנים מעכשיו.

רוב המשתתפים התייחסו ישירות לרווח שהפיקו מההשתתפות בסדנאות, בייחוד בתחום הסובלנות וקבלת האחר. שאול כתב למשל:

אני חושב שעצם העובדה שאני מסוגל להקשיב לדעות של אנשים ששונים ממני ללא צורך להרים את "חומות המגננה" היא כבר הישג כשלעצמו.

חלק מהמשתתפים דיברו על ההשפעה המעשית של הסדנה. אורן כתב למשל: "כעת אני מסתכל על אנשים אחרת. זה מה שחשוב לי, לכתוב על כל התהליך שעברתי כאן". ומשה כתב: "יותר מכול תרמה לי ההשתתפות לחיי היום-יום השגרתיים, למחשבות על הרגלי החיים ולתחושות כי עלי לשנותם".

התנאים שאיפשרו חקירת זהות

בטרם יפורטו התנאים הקבוצתיים שקידמו תהליכי זהות, יש לציין שהמשתתפים התייחסו לחיזוקים חיצוניים שקיבלו, מחוץ לגבולות הקבוצה, אשר תרמו לכך. אריאלה ציינה את גישת המוסד, שתמכה בקיום המפגשים:

כסטודנטית בבר־אילן חשוב שיש באוניברסיטה את הסדנאות [...] בשגרת היום-יום שלנו בדרך כלל לא מתאפשר לנו לקיים מפגשים 'הידברותיים'. אין ספק שבחיים מתקיימות שיחות בדיוק כמו שניהלנו אנו במהלך המפגשים גם בסיטואציות שונות, אך מפאת קוצר הזמן, או אי הרצון להגיע לשיח אמיתי בין הפלגים השונים באוכלוסיה, כל צד מנסה יותר להשמיע את דעתו ופחות להקשיב לצד השני. בסדנאות המצב היה שונה כי היינו מודעים למטרה שלשמה התכנסנו, שהיא להקשיב לאחרים ולהכיר.

בנוסף, הדגישו המשתתפים את החשיבות של התמיכה שקיבלו מן המסגרת המשפחתית או החברתית בהתמודדות עם התכנים שעלו בסדנאות. שיתוף אנשים חיצוניים אלה הניב תמיכה רגשית או רעיונית שנתפסה בעיני המשתתפים כמתן לגיטימציה להשתתפות בתהליך. גורם זה הופיע בהמשך דבריה של אריאלה: "לא היה כמעט שבוע שבו לא חזרתי הביתה והעליתי בפני בני המשפחה את הדילמות שעסקנו בהן [...] והדיון נמשך אצלנו בבית לפעמים גם כמה ימים!". גם ערן תיאר תמיכה כזאת: "שמחתי שהחברה שלי היתה אוזן קשבת עבורי, כי בכל פעם שחזרתי ממפגש הידברות סיפרתי לה מה היה ודיברנו על הדברים. לפעמים הייתי חייב לשתף מישהו ולקבל משוב לדברים שאמרתי בקבוצה".

הטרוגניות קבוצתית

היבט משמעותי שעליו הצביעו המשתתפים בקורס היה החשיפה למגוון תפיסות עולם. אריאלה כתבה למשל:

המפגש עם דעות שונות בצורה קיצונית משלי עורר לחשיבה שבאופן יומיומי רגיל קשה לי להאמין שהייתי מגיעה אליה. הועלו בפנינו במהלך המפגשים רעיונות ודעות שלא פגשתי בהם קודם לכן ושעוררו בי מחשבות גם מעבר למפגש הקבוצתי.

כ-80% מהמשתתפים החילונים סיפרו כי נחשפו בתהליך למה שקורה "מאחורי הקלעים" של הדתיות, ולמורכבות של ההגדרות הנוגעות לדת ולאמונה. ביטוי לחשיפה זו הופיע בדברים שכתבה אריאלה: "הבנתי במהלך המפגשים שלא כל דבר שנראה לי כמובן מאליו הוא באמת כזה. גיליתי רבדים חדשים שלא הכרתי - במיוחד עניין האמונה וקיום המצוות, שהוא טריוויאלי וברור לכל הדתיים, ולנו, החילונים, ממש לא!".

במפגש הדיאלוג מתבוננים המשתתפים בסיפור חייהם באופנים שלא התאפשרו להם קודם, ומקבלים הזדמנות ללמוד על עצמם ולחדד הגדרות זהות. אורנה, משתתפת חילונית, ציינה בעבודתה: "הקורס פתח בפני חלון הזדמנויות להרחיב את לבי ודעתי. כל מפגש עורר בי מחשבה מחדשת על עצמי, ותבע התייחסות לשאלות קיומיות". ולאחריה כתבה: "כיוון שבמשך השנים התרגלתי להיקרא דתית-לאומית, לא טרחת לברוק את המשמעות של זה לעומק, ורק כשנשאלתי בסדנה על הנושא, הרגשתי שאני בודקת את עצמי ואת קורותי חיי לאור היותי בת למשפחה דתית שגרה בהתיישבות בשומרון". זאת ועוד, נראה כי הצורך של המשתתפים לחדד את עמדותיהם אל מול עמדות אחרות שהציגו משתתפים אחרים תרם אף הוא לקידום התהליך של חקירת הזהות. מתי כתב: "העובדה שהיו בקבוצה סטודנטים דתיים, חילונים ומסורתיים עזרה לי למקם את עצמי על הרצף, מפני שראיתי את כל המגוון, וכל הזמן יכולתי לברוק את עצמי מול האחרים". ואורנה הוסיפה בהמשך דבריה: "אמנם היה לי קשה עם הדתיים בקבוצה ששונים ממני, אך הרגשתי שהם תרמו לי בכך שבזכותם הבנתי דברים על עצמי, בייחוד בוויכוחים, כשהייתי צריכה להסביר להם את תפיסות העולם שלי, ששונות משלהם".

סגנון ההנחיה והאווירה בקבוצה

אף על פי שלכל קבוצה היה מנחה אחר, כמעט כל המשתתפים קישרו בין איכות התהליך שעברו וסגנון ההנחיה. רבים מהם ציינו לטובה את העמדה הניטרלית של המנחים, שלא ביטאה הטיה לאף קבוצה (דתיים או חילונים), ובכך נתפסו כמאפשרים פתיחות וחשיפה של תכנים אישיים. אורנה תיארה זאת כך:

אני מוכרחה לציין שהנחיית הקורס נעשתה בטוב טעם תוך מציאת האיזון בין לתת את המקום הנכון לקבוצה לשם התפתחות, ועם זאת, לעורר את הדיון לנקודה המתאימה. פיננוי מקום תוך תפיסת פיקוד והפגנת ניטרליות איננה משימה פשוטה, בייחוד שהמנחה היה דתי, וזה לא הורגש כי הוא נתן יחס שווה ומכבד לכולם. סמכתי עליו שידע לקחת את מה שאני אומרת למקום הנכון ולנתב את זה מבחינת הקבוצה, ולכן תמיד הרגשתי בנוח לומר את דעותיי.

ממצא זה מתיישב עם תפיסתו של ויניקוט, הקובע כי על מנת שיתרחשו תהליכים עמוקים בקרב המשתתפים דרוש "מרחב פוטנציאלי" בטוח (Winnicott, 1988). מרחב כזה אינו דורש שכל המשתתפים ישתייכו לאותה קבוצה, אלא שסגנון ההנחיה ייצור יחסי אמון קרובים ואינטימיות קבוצתית. מרחב זה הוא שגרם למשתתפים בחלק מהקבוצות לתאר באופן דומה את החוויה הקבוצתית שעברו, כמו למשל בתיאורו של אפי:

אני חייב להחמיא למנחה שלי כי בתהליך כזה חשובה המומחיות של המנחה. כולנו שיתפנו בחוויות מאוד אישיות, ואם לא היינו סומכים על המנחה זה לא היה מצליח. והוא אכן לא אכזב אותנו, וכמעט תמיד ידע להגיב בהתאם, ולקחת את הדברים למקום הנכון. החיבור בין חברי הקבוצה גבר אחרי השבת המשותפת באוהל, ואפשר לומר שהפכנו להיות מעין חברים, ואולי אפילו כמו משפחה.

לתחושות אלה תרמה גם האווירה הקבוצתית הנעימה ששררה בסדנאות, בייחוד בקבוצות שבהן פיתחו המשתתפים תחושת שייכות שגרמה להם להשתמש בחיבוריהם בתיאורים כמו: "התחברתי לאנשים בקבוצה"; "קבוצה שבה היה חיבור טוב". מחיבוריהם של סטודנטים דתיים עולה כי התפתחה אצלם תחושה של ערבות הדדית, כמו שתיארה זאת רחל:

זכיתי להשתייך לקבוצה מאוד מיוחדת. מצאתי במפגשיה לא רק פולמוסים ציבוריים-מחושבים, ספק ידועים מראש ספק מדוקלמים, אלא אחווה אמיתית, שהתבטאה בפתיחות הרבה ששררה. כולם דיברו חופשי על מה שהם מרגישים והיה חיבור אנושי-יהודי בין אחים.

שינויים בתפיסת הזהות האישית

כבר מהמפגש הראשון, בתרגיל של ההצגה העצמית, נהייתי יותר מודע לשאלות חשובות כמו: מי אני ואיך אני רוצה להגדיר את עצמי? בהמשך המפגשים התחלתי לחשוב על כל הדברים שחשובים לי בחיים.

הדברים הללו, שאותם כתב ליאור, מראים כי הסדנאות עזרו להעלות למודעות תפיסות בנושא העצמי וגילוי תכנים אישיים. כרבע מן המשתתפים כתבו בעבודותיהם כי הם נמצאים בחייהם בשלב שבו הם מתלבטים ("לא סגורים על עצמם") באשר להשקפת עולמם

והערכים הרצויים להם, וכי תהליך ההידברות התכתב עם תהליכים אישיים שכבר פעלו בהם. מרב כתבה למשל:

מאז ומעולם אני מאמינה שאני נמצאת באיזשהו סוג של הידברות ביני לביני עצמי, וביני לביני אחרים, בנוגע לנושא הדת, האמונה והערכים הנכונים לי. בייחוד בשלב הזה אחרי הצבא והטיול לדרום אמריקה, שבו אני אמורה להיכנס לפוקוס ולהתחיל לבנות חיים. לכן אני מאמינה שתכנית ההידברות נתנה יד ודחיפה רצינית קדימה לתהליך הפנימי הקיים אצלי. מבחינתי זה הגיע בדיוק בזמן הנכון.

בהמשך הסתמן כי תגליות אלה חיזקו תפיסות שנגעו להשתייכות הקבוצתית של המשתתפים: הן בקרב המסורתיים, כמו שגילה כתבה: "אני חיה בשלום עם העובדה שקבוצת המסורתיים היא מעט לא מוגדרת. לאחר שישבנו ביחד הצלחנו למצוא מאפיינים משותפים ואני לא חושבת שמתאימה לנו האחידות שנהוגה אצל הדתיים. זה נוקשה מדי לטעמי"; הן בקרב החילוניים, כמו שאורן כתב: "אני חילוני גאה, גם בעצמי וגם בקבוצה שלי שנוהגת לפי המשפט 'חיה ותן לחיות'. יש לנו מן המשותף ויש גם הרבה מרחב להבדלים. [...] לולא המרחב היינו מרגישים חנוקים"; והן בקרב הדתיים, כמו שבנימין כתב:

תמיד חשבתי שזה מובן מאליו, להיות חלק מן הציבור הדתי, אבל רק בסוף הקורס אני מרגיש יותר גאה. כי אחרי שנלחמתי על כל הדעות שלי במהלך הסדנאות, אני יותר שלם עם עצמי ועם הבחירות שלי. אני יודע שאני נמצא במקום הנכון מבחינת הדעות האישיות וגם מבחינת הקבוצה שאני חלק ממנה.

לא פעם, התגליות האישיות הובילו לכך שהמשתתפים זיהו בעצמם תהליכי שינוי, כפי שתיארה למשל ירדן:

היה לי חשוב להציג את עצמי כאדם שלם שמתנהג כמו שהוא מצהיר על עצמו, ולכן חשבתי רבות לפני שהצגתי עמדות נחרצות בדיונים, בכדי שלא תהיה סתירה בין מי שאני לדברים שאני מציגה. אבל בדיון על מוסר מלחמה גיליתי שדעותיי קיצוניות מדי, ושבעצם אני לא כל כך מוסרית והומאנית כמו שחשבתי. זה אמנם היה קשה, אך זו אחת התובנות הכי חשובות שלקחתי אתי מהסדנאות, לעבוד על עצמי ולשנות את העמדות הקיצוניות שלי.

הדגמה נוספת לכך מגיעה מדברים שכתבה לבנה, משתתפת דתייה:

אף פעם לא הרגשתי מוגבלת וחשבתי שכאישה אני יכולה להשיג כל מטרה בחיים. אבל הסדנה כן פתחה לי את העיניים והבנתי שבתור אישה דתייה הבחירות שלי כן מוגבלות באיזושהו אופן. למשל, מפריע לי שיש עבודות שאני בחיים לא אוכל לעבוד בהן. למרות זאת אני עדיין שלמה עם הדעות הדתיות שלי ומתנגדת למתירנות בעניין הומואים ולסביות, כי זה מנוגד להלכה היהודית.

קשיים ויחס אמביוולנטי כלפי הדיאלוג

חלק מן המשתתפים הציגו עמדה אמביוולנטית כלפי הדיאלוג, שכן מחד גיסא הוא נחוה כמטלטל ומאיים, ומאידך גיסא ההתמודדות עם עמדותיו של ה"אחר" נטעה במשתתפים ביטחון, וחיוקה את תפיסת עולמם. אריאלה כתבה למשל: "לעתים המפגש היה מערער, והעלה בי תהיות האם קו המחשבה שלי הוא אכן הנכון ביותר עבורי [...] ולפעמים דווקא הדעות המנוגדות לשלי הן שחזיקו והוכיחו לי את צדקת הדרך, כי הבנתי מה אני לא רוצה להיות בשום אופן".

משתתפים אחרים תיארו חוויה רגשית שלווה בהתגברות על פחדים והתמודדות עם הסבל הכרוך בגילוי האמת על עצמם, ובשאלה "מיהו האני האמיתי?". שרה כתבה: "בחלק מהמפגשים היה לי קשה כי לא ידעתי איך אצא מהם, רגועה או נסערת, בעיקר בגלל התגובות שקיבלתי בפעמים שהעזתי לחשוף את דעותי האמתיות". משתתפים אלה עשו שימוש במילים ובתכנים המתארים רגשות קשים, רגשות של פחד משינוי או פחד מהלא נודע. אורנה כתבה: "זה לא קל לסכם חוויה עצומה, מרגשת ומלאה טלטלות כל כך. ללא ספק ההשתתפות בהידברות היתה כזאת". בהמשך דבריה כתבה שרה:

כשנכנסתי לתכנית לא ידעתי לאן אני נכנסת ולא חשבתי על ההשלכות, וכשהייתי בפנים החלטתי שאם אני שם אז כנראה זה מה שצריך היה לקרות ואם אני שם אז אני אתמסר לתהליך ולא אפחד לשאול את עצמי את השאלות ולשמוע את התשובות [...] מצאתי בעצמי את העוז לשאול אותן אבל עדיין פחדתי מההשפעה שתהיה להן עלי.

החשש הגדול ביותר של חלק מן המשתתפים היה המחשבה שהמפגשים ישנו אותם, בעיקר משום שלא ידעו איזה שינוי זה עשוי להיות. לעומתם, כרבע מן המשתתפים ציינו כי השינוי שהתרחש בקרבם היה "התיאבון שהם קיבלו" בסדנאות להמשיך ב"מסע האישי" וב"התבוננות פנימה". הלית כתבה: "אני יוצאת מתכנית ההידברות מחוזקת, ועם רצון מוגבר ודרישה מעצמי

לדיוק פנימי ולבירור מעמיק בקשר למחשבותיי ורצונותיי". כמחצית מן המשתתפים כתבו כי הם מתקשים לסכם את התהליך שעברו, ובייחוד את שינוי הזהות שחל בהם. חנן כתב למשל: "לצערי, התרומה שהתכנית תרמה לי באופן אישי עדיין לא בשלה לגמרי, ויש לי קושי לנסח אותה במילים. הקושי מתבטא, כפי שציינתי, בכל הדברים שעדיין לא מוגמרים, גם משום שמדובר בדברים הנוגעים יותר לרגש, ובלאו הכי קשה לתאר אותם באופן מילולי".

דיון

מחקר זה בחן תהליכי זהות בקבוצות דיאלוג בין דתיים וחילונים, תוך ניסיון להצביע על התנאים המשמעותיים המשפיעים על חקירת זהות המשתתפים, לאור התפקיד שממלא הקונפליקט בין הקבוצות בחקירת הזהות והבנייתה. מבדיקת החוויות שתיארו המשתתפים בסדנאות עולה כי המפגש הבין-תרבותי הזמין חקר זהות, וכי המודעות לתהליכי הזהות תורמת להתמודדות במפגשים בין-תרבותיים שכאלה. דומה שהניסיון לברר את התפקיד שממלאים מפגשי הדיאלוג ביצירת התנאים המובילים לשינוי בזהות המשתתפים ולהתפתחותה הניב ממצא חשוב, לפיו עצם הנכונות להיפגש עם ה"אחר" יש בה כדי להעיד על רצון להתפתח ולהרחיב את האישיות. עם זאת, המחקר מעמיד בסימן שאלה את תרומת הדיאלוג לתהליך של הבניית זהות בעל השפעות ארוכות טווח, כיוון שממצאיו מוגבלים לשתי רמות ניתוח עיקריות: התהליכים שעובר הפרט בקבוצה תוך התמקדות בפן הבין-אישי, והיחסים שמתפתחים בדיאלוג בין הקבוצות, כלומר השאיפה ליצור חוויה חיובית תוך התמקדות בגורמים המשותפים לקבוצות.

ניתוח הממצאים מעלה כי בסיוע הקבוצה והמנחה, העבודה במפגש ברובד התהליכי, לצד הלמידה על ה"אחר", חיזקו את יכולת ההתבוננות הרפלקטיבית של המשתתפים. ואף על פי שחלק מן המשתתפים דיווחו על קושי לייצר מבט רפלקטיבי על זהותם, האווירה התומכת שיצרו חברי הקבוצה, לצד התמיכה שהגיעה מחוץ לגבולות הקבוצה, הקלו על המשתתפים וסייעו להם. בנוסף, מרבית המשתתפים העריכו כי הדיונים והלימוד המשותף בסדנאות הם תנאים המאפשרים להם לבטא את זהותם במיטבה. בייחוד נראה כי השיח הפילוסופי עודד התבוננות פנימית. ממצא זה היה צפוי, כיוון שהציר המרכזי של הדיונים בסדנאות ההידברות בין דתיים וחילונים היה ציר הדת - המהווה גורם משמעותי בשיח היהודי-ישראלי.

ממצאי המחקר מלמדים עוד כי החשיבה על העצמי כחלק מקבוצה רחבה יותר יצרה מكنנים של מבט כפול, שבמסגרתו עסקו המשתתפים בעת ובעונה אחת בשתי שאלות: כיצד הם תופסים את ה"אחר", וכיצד ה"אחר" תופס אותם. לדוגמא, תחושת השייכות הקבוצתית הופיעה בדיווחי המשתתפים החילונים, שציינו כי הדיאלוג עם ה"אחר" תרם לגיבוש יהדותם החילונית. גם דבריהם של המשתתפים הדתיים כללו תיאורים האופייניים לתחושה של השתייכות קולקטיבית,

אף על פי שהתהליך היה כרוך אצלם בהשקעת מאמץ רב. הסבר לממצא זה אפשר למצוא בגישתו של נויברגר, לפיה כאשר אדם חש שהחיים מכתיבים לו הגדרה עצמית, הוא לא בהכרח נותר פאסיבי ויכול לנצל גם את מרכיבי הזהות שנכפו עליו, על מנת לשנות ולפתח את זהותו (נויברגר, 1997). בנוסף, אף על פי שלא בוצע פילוח שיטתי של המשתתפים על פי שלושת ממדי הזהות שתיארו ליטבק-הירש וצ'ייטין (2010), נראה כי ההשוואה לאחרים הובילה חלק מהמשתתפים לדווח על שינוי שחל בהם במהלך המפגשים, ועל כך שתפיסות מונוליות שלהם הורחבו לכלל זהות מורכבת. יחד עם זאת נראה כי המשתתפים לא שאפו בהכרח ליצור אינטגרציה בין מרכיבי הזהות השונים, אלא היו עסוקים יותר בניסיון ליישב את תפיסות העצמי אל מול האתגרים וההבדלים שעלו בדיונים. דפוס זה של הממצאים תואם את המציאות הפלורליסטית של העידן המודרני, הכוללת ריבוי של אמונות ודרכי חיים. ריבוי זה נוטה לעורר אצל היחיד תגובות מנוגדות המעצבות את עולמו הפנימי (Berger, 1979).

באופן מפתיע נמצא כי ההרכב ההטרונגי של חברי הקבוצה תרם לתהליכים של חקירת הזהות וקידם אותם. עם זאת, ממצא זה מתיישב עם מטרות התכנית, ששאפה לעורר תהליכים מגבשי זהות באמצעות שיח שידגיש את המשותף בין חברי הקבוצות, ויכוון ליצירת יחסי קירבה (שמועניר והלינגר, 2015). מחקרים מעלים כי יחסי קירבה תורמים לשיפור תפיסות הדריות ויחסים בין חברים משתי הקבוצות (לדוגמא Dixon & Durheim, 2003), ומכאן שניתן לפתח יחסי שייכות לקבוצה ללא קשר לזהות הדתית או החילונית שלה או של המשתתפים. כך צומחת לפחות לפרק זמן מסוים, קהילה משותפת בעלת מאפיינים ייחודיים, היכולה להפוך את החברים בה מנציגים של תת קבוצות שונות ומנוגדות לחברים בקבוצה משותפת. אולם לצד הפן החיובי של התחזקות הרצון לחקור את הזהות ולהתפתח תוך כדי מפגש עם ה"אחרים", קיים פן נוסף, הקשור לדינמיקה הקבוצתית שנוצרת, ועומד בסתירה לתהליך של בניית הזהות. כיוון שמרבית הסטודנטים לא הרחיבו בתיאור הקונפליקטים שעלו במהלך הסדנאות, יש טעם לתהות מה הסיבה לכך, ולבחון את האפשרות כי בניגוד להנחה שהוצגה לעיל, המפגשים תרמו להצגת תפיסות מאולצות וליצירת אחדות מדומה, שלא תחזיק מעמד לאורך זמן, ועלולה להתפורר אל מול המציאות המורכבת.

בנוסף ראוי להצביע על הבדל אפשרי בין משתתפים דתיים, חילונים ומסורתיים. המשתתפים הדתיים, שלהם עוגן זהותי חזק ומודע, הציגו מוטיבציה גבוהה למפגש עם ה"אחר", ועולה כי המפגשים חיזקו אותם בזהותם. לעומתם, המשתתפים החילונים וחלק מן המסורתיים הציגו תהליך של חקירת זהות שעדיין לא תם, והכיל ספקות והתלבטויות. ייתכן שהבדל זה בין הקבוצות נובע מכך שהמשתתפים הדתיים הגיעו למפגשים עם מה שנראה כגיבוש זהות בטרם עת, כלומר כקבלת זהות שלא קדמה לה בדיקה עצמית. מצב כזה, הנובע בדרך כלל מלחץ חברתי, נפוץ

בחברות מסורתיות ושמרניות ובקרב מיעוטים (Branch, Tayal & Triplett, 2000). לעומת זאת, החוויות של המשתתפים החילונים וחלק מן המסורתיים משקפות תופעה שנופצה בעשורים האחרונים בקרב צעירים במערב - הדחייה של גיבוש הזהות היציבה, המתבטאת לעתים בחרדה ובספקות. בנוסף יש לקחת בחשבון את השפעת הפרקטיקה שהובילו מנחי הקבוצות - שהדגישו את המשותף וחתרו להקטנת העוינות הבין-קבוצתית. לפיכך אין זה מן הנמנע שהקשר הבין-אישי והשיח הרגשי הצטיירו בעיני המשתתפים כתנאים הכרחיים לקיומו של תהליך "מוצלח", שבו יש להעדיף את טיפוח היחסים הבין-אישיים על פני הצגת תפיסות מנוגדות, אפילו במחיר של טשטוש הזהות האישית.

מגבלות המחקר ומחקרים עתידיים

מחקר זה התבסס על ניתוח עבודות שהגישו משתתפי הסדנאות בסוף התהליך, ומשום כך ייתכן שהוא מוגבל ביכולתו לספק הערכה מקיפה של תהליך חקירת הזהות שעברו הסטודנטים. ראשית, העבודות נכתבו במהלך החודש הראשון שחלף מאז סיום הקורס, וייתכן שראוי לבחון תהליכים כאלה, שלוקח להם זמן לחלחל, רק בשלב מאוחר יותר בחייהם של המשתתפים. לפיכך, במחקרי המשך מומלץ לבצע הערכה מקיפה יותר בשתי נקודות זמן - בסוף התהליך, ובבדיקת מעקב שתיערך לאחר מספר שנים. זאת ועוד, ראוי שההערכה הנוספת תכלול בחינה שיטתית של מושג הזהות דרך שימוש בכלים שנועדו לכך, ושילוב של ממצאים מראיונות עומק, כפי שנעשה במחקרים שבחנו מפגשי שיח אחרים (למשל Maoz, 2004). בנוסף, כיוון שאוניברסיטת בר-אילן מהווה סביבה נוחה למפגשים כאלה, לאור היותה מזוהה כאוניברסיטה דתית, רמת האיום ההרדי ביחסי חילונים-דתיים השוררת בה היא נמוכה. ניתן להניח כי חלק מהסטודנטים החילונים והמסורתיים המגיעים ללמוד באוניברסיטה באים מראש עם עמדות פחות אנטי דתיות מאשר סטודנטים המגיעים לאוניברסיטאות המזוהות כחילוניות (למשל אוניברסיטת תל אביב). לפיכך ראוי לנקוט זהירות בהכללת הממצאים, ולקיים מחקר גם במסגרות אחרות שבהן מתקיים שיח בין דתיים וחילונים.

זאת ועוד, היות שמדובר בתהליך שמעורר מתחים הנובעים ממפגש בין קבוצות חברתיות הנמצאות בקונפליקט, יש להניח כי בדיונים שהתפתחו במפגשים עלו סוגיות שונות הקשורות לאינטרסים שונים ולסוגיות הנתונות במחלוקת, אולם אלה כמעט שלא קיבלו ביטוי בעבודות של הסטודנטים. כמו כן, ייתכן שבשל כך התקשו המשתתפים להתמקד בעבודותיהם בתכנים הנוגעים לזהותם הקבוצתית. מכאן שדרוש מחקר המשך, שינתח את המתחים והקונפליקטים המתעוררים סביב מרכיבי הזהות במפגשי הדיאלוג.

הואיל וראינו כבר כי בקבוצות דיאלוג עשויים יחסי הכוח בין הקבוצות להשפיע על המשתתפים, יש לציין כי הממצאים אינם מבהירים באיזו מידה איפשר האקלים הקבוצתי למשתתפים להציג את מרכיבי זהותם, ועד כמה הושפעה הצגה זו ממיקומו של כל משתתף ביחסי הכוח שבין הקבוצות. כמו כן, ייתכנו מצבים שבהם הפרט מביא לידי ביטוי מרכיבים אישיים יותר של זהותו – בעיקר כאשר הוא מצוי בקרב בני הקבוצה שלו, ואילו במצבים אחרים הוא ידגיש דווקא מרכיבים של הזהות הקבוצתית.

אף על פי שהמשתתפים ציינו את סגנון ההנחיה הניטראלית כמרכיב חשוב בתהליך שחוו, ראוי לזכור את מצבו הייחודי של המנחה בהנחיה של קבוצות דיאלוג (להרחבה: פרידברג, 2009), וזה לא בא לידי ביטוי בממצאים שנאספו. ראשית, המבנה של יחסי הכוח בקבוצות הדיאלוג מושפע במידה רבה מן המציאות החברתית, ולפיכך הפוטנציאל של המנחים לחולל שינוי מוגבל הרבה יותר. גם זהותם הדתית של המנחים קשורה קשר הדוק למציאות החיצונית, ומציבה אתגר גדול בפני המנחה והקבוצה. בנוסף, השיח הקבוצתי בקבוצות דיאלוג מתאפיין לעתים במחלוקות הטוענות את הקבוצה במתח רב. אם כך, לאור העובדה שסגנון ההנחיה לא נחקר לעומקו, יש לסייג את הרושם שנוצר, לפיו האמון שרחשו המשתתפים כלפי המנחה תרם לתחושת הביטחון שלהם, והגביר תהליכים של חשיפה עצמית מצדם ונכונות לחקור את זהותם. לפיכך, במחקר המשך ראוי לבחון תהליכים אלה מזווית הראייה של מנחי הקבוצות, ולהחילה על פרשנות הדינמיקה בקבוצה הנוגעת לגיבוש של זהות המשתתפים.

מאמר זה בחן תהליך הנוגע להתפתחות זהותו של הפרט בחברה הישראלית כתולדה של יחסו אל ה"אחר", במסגרת דיאלוג שהוא חלק מהשיח הישראלי-יהודי. הבחינה מעלה כי כאשר מתייחסים לנושא הזהות משלוש זוויות שונות – של הפרט, של החברה, ושל היחס לדת, התייחסות זו מעורדת את הפרט לחקור את זהותו. בדרך כלל מתמקדת הכתיבה המחקרית בתחום מפגשי הקבוצות בתועלת שמניבים המפגשים, ומדגישה את האפקטיביות של התהליכים המתרחשים במהלכה. לעומת מגמות אלה, מאמר זה התמקד במודל המדגים למידה על העצמי מזווית הראייה של זהות הפרט ביחסים בין-אישיים, בתיווכם של התהליכים המתרחשים בקבוצה, והאקלים השורר בה.

גילוי נאות: הכותבת שימשה כמנהלת של תכנית ההידברות בתקופה שקדמה לביצוע המחקר. עם זאת, היא לא היתה מעורבת באיסוף הממצאים למחקר זה, שהתבצע בידי גורם חיצוני ובלתי תלוי.

מקורות

- בר-און, ד. (2006). **ספר את חייך**. ירושלים: הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, מוסד ביאליק.
- גודמן, י. ויונה, י. (2004). **דתיות וחילוניות בישראל: אפשרויות מבט אחרות**. בתוך י. יונה וי. גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות** (עמ' 9-45). ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.
- גליקר, י. (1985). **פרקי מבוא לאפלטון**. תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- הלינגר, מ. (ברפוס). **אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל ומתווה לחיזוק אפשרות השילוב היהודי-דמוקרטי**.
- חבלין, ר. (2009). **זמן יהודי-ישראלי: חג ומועד כמפתח לשיח זהות**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חלבי, ר. (2000). **הבניית זהות דרך מפגש עם האחר**. בתוך ר. חלבי (עורך), **דיאלוג בין זהויות** (עמ' 92-112). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, א. וזיסר, ב. (תשס"ג). **מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-החילוני בפתח המאה העשרים ואחת**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
- ליטבק-הירש, ט. וצ'ייטין, ג'. (2010). **דרכים מצטלבות: דרכי התכוננות פסיכולוגית-חברתית על החברה הישראלית בעקבות דן בר-און**. באר-שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- נויברגר, ב. (1997). **דת ודמוקרטיה בישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- עציוני הלוי, ח. (2000). **ארץ שסועה**. תל-אביב: אריה ניר-מודן.
- פרידברג, ד. (2009). **בין האישי והפוליטי: התכוננות בדינאמיקה הקבוצתית במפגשי דיאלוג של יהודים ופולסטינים בישראל**. אנליזה ארגונית: **כתב עת לייעוץ ארגוני**, 14, 61-85.
- קדם, פ. (1990). **יחסי דתיים וחילוניים באוניברסיטה**. בתוך מ. בר לב (עורך), **דתיים וחילוניים בחברה הישראלית** (עמ' 14-22). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שגיא, א. (2006). **המסע היהודי-ישראלי: שאלות של תרבות ושל זהות**. ירושלים: מכון שלום הרטמן.
- שטיימן, י., שגיא, ר., פנייבסקי, ר. וצברי, א. (2009). **השלום מתחיל בינינו... אנחנו הולכים לחנך דור, מחקר הערכה לתכנית משותפת למכללת לוינסקי לחינוך ולמכללת תלפיות**. צו פיוס, ירושלים: קרן אבי-חי.
- שמועניר, ל. והלינגר, מ. (2015). **מפגשי דיאלוג בין דתיים וחילוניים בישראל: ניתוח מקרה תכנית ההידברות באוניברסיטת בר אילן**. **סוגיות חברתיות בישראל**, 19, 64-94.
- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, Mass: Addison-Wesley Publication.
- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71, 319-420.

- Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57(10), 774.
- (2006). Emerging adulthood: understanding the new way of coming of age. In J. J. Arnett & J. L. Tanner (Eds.), *Emerging adults in America: coming of age in the 21st century* (pp. 85-116). Washington DC: American Psychological Association.
- Arnett, J. J. & Jensen, L. A. (2002). A congregation of one individualized religious beliefs among emerging adults. *Journal of Adolescent Research*, 17(5), 451-467.
- Beijaard, D. (1995). Teachers' prior experiences and actual perceptions of professional identity. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 1(2), 281-294.
- Beijaard, D., Meijer, P. C. & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education*, 20(2), 107-128.
- Berger, P. L. (1979). *The heretical imperative*. New York: Anchor Press.
- Branch, C. W., Tayal, P. & Triplett, C. (2000). The relationship of ethnic identity and ego identity status among adolescents and young adults. *International Journal of Intercultural Relations*, 23, 777-790.
- Brewer, B. M. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475-482.
- Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buber, M. (1958). *I and thou*. New York: Scribner.
- Burke, P. J. (2004). Extending identity control theory: insights from classifier systems. *Sociological Theory*, 22, 574-594.
- Côté, J. E. (2000). *Arrested adulthood: the changing nature of maturity and identity*. New York: NYU Press.
- (2006). Emerging adulthood as an institutionalized moratorium: risks and benefits to identity formation. In J. J. Arnett & J. L. Tanner (Eds.), *Emerging adults in America: coming of age in the 21st century* (pp. 85-116). Washington DC: American Psychological Association.
- Dixon, J. A. & Durrheim, K. (2003). Contact and the ecology of racial division: some varieties of informal segregation. *British Journal of Social Psychology*, 42, 1-24.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2nd edition). New York: Norton.
- (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7(2), 117-140.
- Gergen, K. J. (1991). *The saturated self: dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.

- (1997). Social saturation and the populated self. In G. E. Hawisher & C. L. Selfe (Eds.), *Literacy, technology and society: confronting the issues* (pp. 1-21). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Josselson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry*, 14(1), 1-28.
- Maoz, I. (2004). Coexistence is in the eye of the beholder: evaluating intergroup encounter interventions between Jews and Arabs in Israel. *Journal of Social Issues*, 60, 23-47.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159-187). New York: John Wiley & Sons.
- Pettigrew, T. F. & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783.
- Syed, M. & McLean, K. C. (2015). The future of identity development research: reflections, tensions, and challenges. In K. C. McLean & M. Syed (Eds.), *The Oxford handbook of identity development* (pp. 562-573). Oxford: Oxford University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Winnicott, D. W. (1988). *Babies and their mothers*. New York: Addison-Wesley.